
ZESZYTY NAUKOWE WYŻSZEJ SZKOŁY PEDAGOGICZNEJ
W BYDGOSZCZY

Studia Filologiczne z. 38, Filologia Polska (16)

JĘZYKOZNAWSTWO

ANDRZEJ DYSZAK

MORFOTAKTYKA I MORFONOLOGIA JAKO WSTĘP DO FLEKSJI I SŁOWOTWÓRSTWA WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA POLSKIEGO

1. Uwagi wstępne

Przedmiotem niniejszego artykułu są terminy związane z wymienionymi w tytule działami gramatyki, zawarte przede wszystkim w II tomie *Gramatyki współczesnego języka polskiego* (z tego podręcznika pochodzi większość cytowanych definicji) oraz w *Zarysie słowotwórstwa polskiego* R. Grzegorzycowej i we *Fleksji polskiej* J. Tokarskiego (sporadycznie odwołuję się do innych publikacji językoznawczych - zob. Wykaz cytowanych prac).

Dokonując przeglądu różnorodnych sposobów rozumienia zasadniczych pojęć morfologicznych przez autorów wyżej wymienionych prac, staram się je uporządkować i zaproponować - dla celów dydaktycznych - własne ich rozumienie.

Morfotaktyka i **morfonologia** wchodzą w zakres **morfologii**, tj. nauki "o najmniejszych znaczących elementach językowych - morfemach" (*Gramatyka...*, s. 9). Zadaniem **morfotaktyki** jest "analiza i opis możliwych w języku ciągów morfemów" (op.cit., s. 513), natomiast **morfonologia** bada "wykorzystanie środków fonologicznych w systemie morfologicznym danego języka" (op.cit., s. 59) i opisuje "reguły doboru i organizacji fonologicznej postaci jednostek morfologicznych" (ibidem). W ramach morfologii mieszczą się jeszcze tradycyjne działy gramatyki opisowej, takie jak **słowotwórstwo** i **fleksja** (z tej ostatniej wyodrębnia się - jako osobny dział morfologii - paradygmatykę, opisującą formalne wykładniki poszczególnych kategorii morfologicznych właściwych danemu językowi - por. op.cit., s. 11).

Nie chcąc posługiwać się terminami, które będą dopiero przedmiotem dalszych rozważań, fleksję i słowotwórstwo trzeba zdefiniować jak najogólniej: **fleksja** zajmuje się formami językowymi wyrażającymi relacje syntaktyczne (por. Tokarski, s. 25), **słowotwórstwo** natomiast - formami wyrażającymi relacje leksykalne (por. ibidem). "To, co ma charakter seryjny (...) bywa włączane do fleksji; to zaś co owej seryjności (...) nie wykazuje, pozostaje w obrębie słowotwórstwa" (op.cit., s. 30).

Terminologia morfologiczna jest bardzo rozbudowana. Elementy budowy wyrazu (w najogólniejszym tego słowa znaczeniu; jego szczegółowe rozumienie rozpatrzone zostanie w dalszej kolejności) w zależności od działu morfologii, w ramach którego są opisywane, oraz w zależności od autora noszą najróżniejsze nazwy. We wspomnianym II tomie *Gramatyki* terminy stosowane w poszczególnych jego rozdziałach (ułożonych w następującej kolejności: *Morfonologia*, *Fleksja*, *Paradygmatyka*, *Słowotwórstwo*, *Morfotaktyka*) nie korespondują bezpośrednio z terminami omówionymi w rozdziale wstępnym tej pracy, zatytułowanym *Podstawowe pojęcia morfologii*. W zamyśle autorów omawianego tomu *Gramatyki* ma on spełniać rolę podręcznika akademickiego (zob. *Gramatyka...*, s. 5). Z dydaktycznego punktu widzenia (chodzi o sposób opisu zagadnień morfologicznych w ramach kursu gramatyki opisowej języka polskiego przede wszystkim na studiach polonistycznych) terminologia z zakresu słowotwórstwa i fleksji powinna nawiązywać do owych "ogólnych pojęć morfologii". Stąd też lepsza wydaje się następująca kolejność omawiania działów morfologii: morfotaktyka, morfonologia (jako wstęp = podstawa opisu podsystemów języka: fleksyjnego i słowotwórczego), fleksja (i ewentualnie wyodrębniona z niej paradygmatyka), słowotwórstwo.

Proponowany niżej opis wstępnych zagadnień morfologicznych jest znacznie uproszczony w stosunku do sposobu ich przedstawienia w II tomie *Gramatyki współczesnego języka polskiego* (zrezygnowałem m.in. ze stosowania niektórych terminów, np. takich jak *flektem*), natomiast jego linię wytycza zasada spójności i korelacji.

Artykuł ten ma zatem charakter propedeutyczny i jako taki skierowany jest w pierwszym rzędzie do studentów filologii polskiej (szczególnie tych, którzy realizują program gramatyki opisowej języka polskiego w ujęciu tradycyjnym, nie obejmującym zagadnień morfotaktyki i morfonologii). Będąc jednocześnie pewną propozycją dydaktyczną (zapewne jedną z możliwych, a być może też dyskusyjną) skierowany jest on do Koleżanek i Kolegów - nauczycieli akademickich, prowadzących zajęcia z gramatyki opisowej.

Poruszone w niniejszym artykule zagadnienia nie są i nie były dotychczas szerzej dyskutowane w literaturze językoznawczej. Do większych publikacji, które można by w tym miejscu wymienić (oprócz cytowanej już wcześniej *Gramatyki*

współczesnego języka polskiego), należą: *Zarys morfonologii współczesnej polszczyzny* B. Dunaja oraz praca B. Krei *Z morfonologii i morfotaktyki współczesnej polszczyzny*, której tytuł - jak przyznaje sam jej autor - może wprowadzić trochę w błąd, gdyż książka ta "jest właściwie zbiorem kilku stosunkowo niewielkich studiów poświęconych problematyce - mówiąc najogólniej - morfologicznej" (Kreja, s. 7) i ma charakter przede wszystkim materiałowo-statystyczny, nie porusza kwestii bardziej teoretycznych (por. op.cit., s. 8).

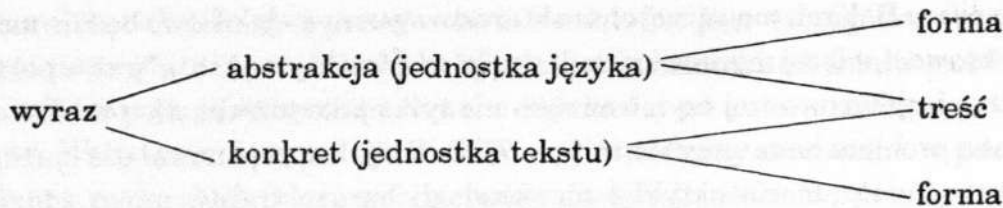
W tym kontekście pragnę wyjaśnić, że prezentowany artykuł, w przeciwieństwie do pracy B. Krei, ma raczej charakter teoretyczny i - jak łatwo będzie można się zorientować - więcej miejsca zajmuje w nim morfotaktyka, która "jest w polskiej literaturze językoznawczej czymś nowym nie tylko jako termin, ale przede wszystkim jako problem badawczy" (op.cit., s. 7). B. Kreja zaproponował dla sprecyzowania przedmiotu morfotaktyki i morfonologii bardzo trafny, moim zdaniem, termin "*składnia wyrazu*", obejmujący "zagadnienia związane z następstwem i porządkiem ciągów fonologiczno-morfologicznych" (op.cit., s. 8). "Przedmiotem tak rozumianej składni będą nie tylko wyrazy motywowane, rozwinięte słotwórczo, ale też wyrazy proste, które też mają swoją strukturę morfologiczną, a mianowicie fleksyjną (...)" - pisze cytowany językoznawca (ibidem). Po omówieniu zagadnień najbardziej ogólnych, dotyczących rozumienia terminu *wyraz* i związanych z nim terminów *morfem* oraz *morf*, zajmuję się w tym artykule najpierw składnią wyrazów odmiennych, a następnie - składnią wyrazów pochodnych. Taką kolejność rozpatrywania morfologii wyrazu wyznacza przyjęta przeze mnie wyżej zasada, iż fleksja powinna poprzedzać słotwórstwo (por. też kierunek zależności między podsystemami języka i odpowiadającymi im działami gramatyki jako jego opisu w wyżej wymienionej pracy B. Dunaja: fonologia → morfologia → fleksja → słotwórstwo, s. 6). Składnia wyrazu w rozumieniu B. Krei obejmuje zarówno problematykę morfotaktyczną, jak i morfonologiczną (por. Kreja, s. 8).

W proponowanym opisie nie poruszam jednakże szerzej morfonologicznej kwestii alternacji - ich typy i liczne przykłady szczegółowe przedstawia B. Dunaj w *Zarysie morfonologii współczesnej polszczyzny* zob. też *Gramatyka...*, s. 63-90).

2. Wyraz

Punktem wyjścia do omawiania zagadnień morfologicznych związanych z funkcjonowaniem języka polskiego powinien być **wyraz**, gdyż najbardziej skrótowo sformułowane zadanie morfologii to "opis wewnętrznej struktury wyrazu" (*Gramatyka...*, s. 9), struktury elementów wyrazu mających wpływ na jego funkcję językową, tj. "właściwości znaczeniowe i składniowe" (por. op.cit., s. 9-11).¹

Najogólniej *wyraz* definiuje się jako najmniejszą względnie samodzielną jednostkę znaczącą, zdolną do spełniania określonych funkcji syntaktycznych (por. op.cit., s. 15). Jak wiadomo jednakże, termin ten nie jest tak jednoznaczny. Może on odnosić się zarówno do jednostki tekstu, jak i do jednostki języka (systemu językowego). Należy też pamiętać o dwoistej naturze wyrazu jako znaku: o jego formie oznaczającej i treści oznaczanej (por. Milewski, s. 9). Graficznie można to przedstawić w następujący sposób:

Jako czysto formalna jednostka tekstu pisanego wyraz jest ciągiem liter (w tym również ciągiem liter zawierającym odstęp, np. śmiać się), w odróżnieniu od ciągu głosek = słowa, czyli wyrazu w tekście mówionym. Jednostkę tekstu mającą pewne znaczenie określa się jako *słowoformę*, natomiast zbiór słowoform - jako *leksem*, inaczej: *wyraz paradygmacyjny* (por. Lipińska, Saloni).

Konkretną jednostkę tekstową określa się najczęściej mianem **wyrazu tekstowego** (por. *Gramatyka...*, s. 16). *Leksem* (wyraz paradygmacyjny) natomiast nie jest przez językoznawców rozumiany zawsze tak samo. Z jednej strony bowiem traktuje się go jako **abstrakcyjną** jednostkę znaczącą, czyli jednostkę języka (por. op.cit., s. 16 i 22) lub inaczej: "element słownika (...) znak należący do inwentarza, którym dysponuje każdy mówiący danym językiem, ale nie użyty jeszcze w tekście, nie uformowany składniowo" (Grzegorzczkova, s. 7), z drugiej zaś - bardziej **konkretnie**: jako "zbiór wyrazów syntagmatycznych" (Tokarski, s. 17), czyli zbiór wszelkich form² jednego wyrazu (abstrakcyjnego) użytego w różnych zdaniach (syntagmach), inaczej: jako klasę "wszystkich form fleksyjnych" (Grzegorzczkova, s. 7).

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na sposób rozumienia terminu *wyraz*, przedstawiony przez Johna Lyonsa w jego *Semantyce* (zob. t. 1., s. 10-28). Językoznawca ten poddał analizie konkretne wyrazy w tekście pisanym, przyjmując następującą definicję: "Wyraz jest to ciąg liter, który w normalnej praktyce drukarskiej jest z obu stron ograniczony spacjami." (Lyons, s. 23). Oparł się w tej analizie na wprowadzonym do semantyki przez C.S. Peirce'a rozróżnieniu między typem (*type*) a okazem (*token*): "(...) kiedy mówimy o dwukrotnym występowaniu (...) tego samego wyrazu w zdaniu (... tego samego wyrazu w różnych zdaniach), mamy na myśli tzw. tożsamość typu w okazach." (op.cit., s. 18). *Wyraz-typ* i

wyraz-okaz (termin ten odpowiadałby chyba rozumieniu *formy wyrazowej* - zob. przypis 3.) rozpatrywane są jednakże przez Lyonsa "tylko na podstawie swego kształtu, niezależnie od znaczenia i przynależności do leksemów" (op.cit., s. 25).

Rozumienie pojęcia **wyraz** proponuję uporządkować, przyjmując trzy różne, ale związane ze sobą definicje:

1) **wyraz jako abstrakcja** (element języka) utworzona "na podstawie określonego zespołu konkretnych form występujących w tekście, które charakteryzują się tym samym lub zbliżonym znaczeniem" (Polański, s. 18) - dla takiego znaczenia można by stosować termin *leksem*, jak czyni to J. Lyons, pisząc, iż "(...) leksem jako taki jest jednostką abstrakcyjną i nie ma jednego określonego kształtu: odpowiada mu jednoelementowy lub wieloelementowy zbiór form o różnych kształtach" (Lyons, s. 25)³,

2) **wyraz jako zbiór** wszystkich możliwych **form** ("wyrazów-okazów") odpowiadających jednemu abstrakcyjnemu leksemowi - temu znaczeniu mógłby być przyporządkowany termin *paradygmat*⁴,

3) **wyraz jako konkretna** (jedna z wielu lub jedna jedyna) **forma gramatyczna** ("wyraz-okaz") występująca w tekście, ale traktowana szerzej niż wyraz tekstowy (segment tekstu = ciąg liter), a mianowicie - jako **jednostka funkcjonalna**, wyraz gramatyczny, którym może być pojedynczy wyraz tekstowy lub ciąg wyrazów tekstowych (por. *Gramatyka...*, s. 17) - odpowiednim terminem wydaje się tu być *wyraz syntagmatyczny*⁵, czyli "wyraz w tekście (...) w jednej z form i w jednym ze znaczeń" (Tokarski, s. 17).

Podsumowując powyższą propozycję trojakiego rozumienia *wyrazu*, można uznać jego znaczenia: 1. i 3. za prymarne. Tworzą one opozycję: abstrakcyjny - realny (**leksem** jest elementem języka = abstrakcyjnego systemu znaków (jest znakiem należącym do słownika⁶), natomiast **wyraz syntagmatyczny** jest tekstową realizacją tego elementu). Wyraz w znaczeniu 2. - **paradygmat** - jest tworem sekundarnym w stosunku do wyrazu syntagmatycznego, gdyż powstaje jako sztuczny, choć nieabstrakcyjny, zbiór form gramatycznych ("wyrazów-okazów" jakby "wypisanych" z różnych tekstów), który jednakże nigdy jako całość nie funkcjonuje w konkretnych realizacjach języka.

3. Struktura wyrazu: morfemy i morfy

Wracając do początku powyższych rozważań, tj. do zagadnienia opisu struktury wyrazu, trzeba stwierdzić, że różnie będą nazywane elementy tej struktury w zależności od przyjętego znaczenia rozpatrywanego pojęcia. I tak: strukturę leksemu⁷ tworzą morfemy, a strukturę wyrazu syntagmatycznego - morfy. Porów-

nanie wyrazów syntagmatycznych, ujętych w paradygmat, pozwoli dostrzec ewentualne różnice w fonetycznym kształcie morfów w każdej z form gramatycznych, odpowiadających temu samemu leksemowi. Różne (fonetycznie) morfy - realizacje tego samego morfemu - to **allomorfy**.⁸ B. Dunaj w taki oto sposób określa, jakie morfy można uznać za allomorfy: "Jeżeli różnice fonologiczne między obocznymi formami mają to samo znaczenie i powtarzają się na takich samych warunkach w innych formach, możemy przyjąć, że te oboczne formy są to uwarunkowane przez kontekst postaci tego samego morfemu." (Dunaj, s. 10). Zatem dwa różne morfy (=dwa różne ciągi głosek) możemy uznać za realizacje jednego i tego samego morfemu, jeżeli:

1) wiąże się z nimi to samo znaczenie (spełniają tę samą funkcję w wyrazach syntagmatycznych, których są segmentami), np. *sen-*, *śń-* (= pierwszy z morfów formy *śnie*),

2) wymiany głosek w jednej i tej samej pozycji mają charakter stały (powtarzają się także w innych morfach - realizacjach innego morfemu), por.: *s:ś* w morfach: *las-* i *leś-* (*lesie*), *e: ø* w morfach: *len-* i *ln-* (*lnu*), *n:ń* w morfach: *len-* i *lń-* (*lnie*).

Oba warunki muszą być spełnione.

Allomorf o największym zakresie występowania można uznać za **allomorf główny** (główny wariant morfemu), tj. "allomorf, z którego przy pomocy określonych reguł morfonologicznych możemy najłatwiej dojść do postaci innych wariantów" (op.cit., s. 11). W wypadkach, kiedy trudno określić reguły morfonologiczne (warunki wymiany głosek na poszczególnych pozycjach rozpatrywanych allomorfów), przyjmuje się **idealną postać morfemu** (jako jego wariant główny), która wszakże realnie nie występuje w tekście, jak np. *p' ≠ s--* postać morfemu realizowanego przez allomorfy *p'es-*, *ps-*, *ps'*, czyli pierwsze segmenty form wyrazu *pies* (por. op.cit., s. 13).

Jeżeli dwa morfy nie różnią się kształtem fonetycznym, ale wiążą się z nimi różne znaczenia (jeżeli spełniają różne funkcje w wyrazach syntagmatycznych, których są elementami), są to **morfy homonimiczne** (identyczne formalnie realizacje dwóch różnych morfemów), np. końcówka fleksyjna *-a* w wyrazach *Ala* (*-a* = mianownik lp.) i *czyta* (*-a* = 3. osoba lp. rodzaju żeńskiego).

Zależności między różnymi znaczeniami pojęcia wyraz i elementami jego struktury pokazuje poniższa tabela:

wyraz:	jednostka języka	jednostka tekstu	
		wyizolowana ze zdań	w zdaniu
	leksem	człon paradygmatu	wyraz syntagmatyczny
element struktury wyrazu:	morfem	allomorf	morf
	jednostki abstrakcyjne	jednostki konkretne	

3.1. Struktura wyrazu z punktu widzenia fleksji

Każdy wyraz syntagmatyczny, będący realizacją leksemu (podzielonego morfologicznie) odmiennego to **dwa morfy** odpowiadające **dwom morfemom**:

- 1) **morfemowi leksykalnemu**, czyli morfemowi o niekategorialnej funkcji nominatywnej, polegającej “na odniesieniu do rzeczywistości pozajęzykowej” (*Gramatyka...*, s. 48), odpowiada **temat fleksyjny**, tj. element “wspólny dla wszystkich form fleksyjnych danego wyrazu” (op.cit., s. 112),
- 2) **morfemowi fleksyjnemu**, czyli morfemowi o funkcji syntaktycznej, polegającej na wyznaczaniu stosunków semantycznych i powiązań składnikowych między morfemami leksykalnymi⁹, odpowiada **końcówka fleksyjna**.

Ilustracją powyższych sformułowań jest kolejna tabela:

poziom abstrakcji:	leksem odmienny	morfem leksykalny	+	morfem fleksyjny
poziom tekstu:	wyraz syntagmatyczny	temat (fleksyjny)	+	końcówka (fleksyjna)
przykład:	<i>noga</i>	<i>nog -</i>	+	<i>-a</i>

Między tematem fleksyjnym a końcówką istnieją ściśle zależności, które jednakże mogą być różnie interpretowane. Autorzy *Gramatyki* widzą relacje między omawianymi morfami jako istotny dla fleksji “problem wyboru końcówki do danego tematu fleksyjnego, uzależniony od kategorii gramatycznej reprezentowanej przez dany temat i od funkcji, jaką dana forma ma pełnić w tekście” (s. 513). B. Kreja wskazuje na zależność końcówki od fonologicznej postaci tematu fleksyjnego (zob. roz. IX jego wyżej wymienionej pracy¹⁰). Kierunek tak rozumianych zależności (w obu wypadkach) można określić w następujący sposób: od tematu fleksyjnego do końcówki. Na kwestię tę można też spojrzeć inaczej, a mianowicie uznając, że postaci fonetyczne tematów fleksyjnych wyrazów syntagmatycznych, odpowiadających jednemu leksemowi, mogą się zmieniać w zależności od końcówki fleksyjnej, z którą aktualnie się łączą. Inaczej można powiedzieć, że różne końcówki fleksyjne mogą wymagać różnych postaci allomorficznych tematu fleksyjnego, z którym tworzą formę fleksyjną. Np. końcówka *-a* (znamionująca mianownik lp.) wymaga, aby temat fleksyjny wyrazu *noga* był następującym morfem: *nog-*, natomiast końcówka *-e* (znamionująca celownik lp.) wymaga innego allomorfu tego tematu, a mianowicie: *no3-*.

Końcówka może być **morfem zerowym**. Jego “fonologiczną reprezentację stanowi zero fonologiczne” (*Gramatyka...*, s. 45). Tak jest np. w wypadku niektórych form rzeczowników zakończonych spółgłoską, por. *kot* (*kot-∅*, ale: *kot-a*, *kot-u*), *szaf* (*šaf-∅*, ale: *šaf-a*, *šaf-ami*).

Realizacje **morfemu fleksyjnego** nie ograniczają się tylko do końcówek fleksyjnych. Morfem ten realizuje się także pod postacią **przyimków** i tzw. **słów posiłkowych**. Często dzięki ich współwystępowaniu z końcówką wykładnik jakiegoś leksemu może funkcjonować w zdaniu (w konkretnym tekście), jak np. *dom* w zdaniu: *Idę domu.* (*do* = przyimek, *-u* = końcówka; oba elementy formy *do domu* są konieczne, por. **Idę domu.* i **Idę do domu.*) czy *jeść* w zdaniu: *Będę jeść obiad.* (*będ-* = realizacja morfemu czasu przyszłego i *-ę* = wykładnik 1. osoby lp. tworzą słowo posiłkowe współtworzące z bezokolicznikiem *jeść* orzeczenie zdania).

Zespół elementów będących realizacjami morfemów fleksyjnych (związanych z jednym leksemem) określa się jako **flektyw**, tj. "wykładnik funkcji gramatycznej" danej formy fleksyjnej (por. op.cit., s. 111).

Podsumowanie powyższych uwag na temat różnych realizacji morfemu fleksyjnego przedstawiam w formie tabeli:

abstrakcja:	morfem fleksyjny		
realizacje:	końcówka fleksyjna (w tym: morf zerowy)	przyimek	temat fleksyjny słowa posiłkowego
	elementu flektynu		

W skład flektynu może wchodzić też **afiks tematotwórczy** (inaczej: formotwórczy), rozszerzający podstawowy temat fleksyjny wyrazu - zob. op.cit., s. 112, np. *-eń-: -on-* w *rami-eni-a*, *rami-on-a*. W podanym przykładzie omawiany typ afiksu realizowany jest przez **morfy puste**. **Morf pusty** nie jest wykładnikiem jakiegokolwiek morfemu, jest to "morf pozbawiony znaczenia" - op.cit., s. 46.

3.2. Struktura wyrazu z punktu widzenia słowotwórstwa

Fleksja "opisuje formy fleksyjne poszczególnych leksemów, dostosowane do spełnienia przez nie różnorodnych funkcji, przede wszystkim syntaktycznych" (*Gramatyka....*, s. 307), z kolei słowotwórstwo "bada budowę wewnętrzną leksemów opartą na ich stosunku do innych leksemów" (ibidem). Do przedstawienia struktury fleksyjnej wyrazu wystarcza w zasadzie paradygmat. Punktem wyjścia jest więc forma, w której odszukujemy części spełniające odrębne funkcje (mające inne znaczenia). Analiza słowotwórcza bierze swój początek z porównania znaczeń dwóch leksemów¹¹, związanych wszakże ze sobą formalnie (wyrazy syntagmatyczne, reprezentujące te leksemy, mają wspólny rdzeń, zob. przypis 8, co wyklucza związki czysto semantyczne między leksemami typu *auto* i *samochodzik*). Jeżeli w znaczeniu jednego z takich leksemów zawiera się znaczenie drugiego (np. *samochodzik* > *samochód*) lub znaczenie jednego z nich ma pewien związek

ze znaczeniem drugiego (np. *samochód* i *samochodowy*), to znaczy, że leksemy te są pokrewne: jeden z nich jest **podstawowy**, drugi - **pochodny** = nacechowany semantycznie i formalnie w stosunku do podstawowego.¹² Z formalnego punktu widzenia różnica między takimi leksemami dotyczyć będzie (najczęściej) tematów fleksyjnych (wykładników znaczeń leksykalnych) w reprezentujących te leksemy formach fleksyjnych. Wyrażać się ta różnica może w trojaki sposób:

- 1) temat fleksyjny wyrazu (syntagmatycznego) pochodnego może być bogatszy od tematu fleksyjnego wyrazu podstawowego o morf będący **afiksem słowotwórczym** czyli realizacją **morfemu słowotwórczego**, tj. morfemu wyrażającego stosunek motywacji (...) między dwoma leksemami (por. *Gramatyka...*, s. 49),
- 2) temat fleksyjny wyrazu pochodnego może być uboższy od tematu fleksyjnego wyrazu podstawowego,
- 3) temat fleksyjny wyrazu pochodnego może być allomorfelem tematu fleksyjnego wyrazu podstawowego.

Zmiany allomorficzne części tematu fleksyjnego wyrazu pochodnego, która odpowiada tematowi fleksyjnemu wyrazu podstawowego, mogą też towarzyszyć występowaniu afiksu słowotwórczego (zob. wyżej 1) lub skróceniu tej części (zob. wyżej 2), inaczej mówiąc: dodanie lub odjęcie afiksu słowotwórczego do/od tematu fleksyjnego wyrazu podstawowego może wymagać zmiany allomorfu tego tematu.

Wyżej opisane sposoby formalnego sygnalizowania pochodności leksemów ilustrują następujące przykłady:

- ad 1) porównujemy znaczenia wyrazów *koza* i *kózka*: *kózka* = mała lub ulubiona (lub tp.) koza, a więc *koza* to wyraz podstawowy, a *kózka* to wyraz pochodny (*kózka* to koza, znaczenie tego drugiego wyrazu zawiera się w znaczeniu pierwszego, ale nie na odwrót); temat fleksyjny wyrazu pochodnego (*kózk-*) jest bogatszy od tematu fleksyjnego wyrazu podstawowego (*koz-*) o morf *-k-*, który wymaga, aby ten ostatni temat pojawił się pod postacią allomorfu *kóz-*,
- ad 2) porównujemy znaczenie wyrazów *książka* i *księga*: *księga* = duża lub gruba książka, a więc *książka* to wyraz podstawowy, a *księga* - pochodny (każda książka jest książką, ale nie na odwrót); temat fleksyjny wyrazu pochodnego (*księg-*) jest uboższy od tematu fleksyjnego wyrazu podstawowego (*książk-*) o morf *-k-*, którego odrzucenie spowodowało zmianę morfu *książ-* na allomorf *księg-*,
- ad 3) porównujemy znaczenia wyrazów *mięso* i *mięcho*: *mięcho* = mięso o pewnym charakterystycznym wyglądzie lub do którego mamy jakiś stosunek emocjonalny (np. ulubione), a więc *mięso* to wyraz podstawowy, a *mięcho* - pochodny; ich tematy fleksyjne (fonetycznie: *m'ɛs-* i *m'ɛx-*) to allomorfy:

morfy różniące się głoskami na trzeciej pozycji (s:x).

Na marginesie należy dodać, że funkcję słowotwórczą pełnić mogą, obok swej funkcji podstawowej - syntaktycznej, końcówki fleksyjne (wraz ze zmianą allomorfu tematu wyrazu podstawowego, por. *człowiek-ø* → *człowiecz-y*, lub bez takiej zmiany, por. *woźn-y* ↔ *woźn-a*).

W zakres słowotwórstwa wchodzi zatem "klasyfikacja zasobu słownego określonego języka na leksemy motywowane i niemotywowane, dalej analiza leksemów motywowanych z punktu widzenia relacji, jakie zachodzą między leksemem pochodnym a leksemem podstawowym, oraz określenie środków morfologicznych, które te relacje wyrażają" (op.cit., s. 513).

Z punktu widzenia morfotaktyki najbardziej typowym wykładnikiem pochodności jest **afiks słowotwórczy** (zob. wyżej). Wyraz pochodny, zawierający taką realizację morfemu słowotwórczego, można dzielić na morfy dwojako:

- 1) na podstawie jego paradygmatu: na **temat** (fleksyjny) i **kończówkę** (fleksyjną), por. *kózk-a*, *kózk-i*, *kózc-e* itd.,
- 2) na podstawie porównania tegoż wyrazu (jako całości) z tematem fleksyjnym wyrazu podstawowego (np. *kózka* z *koz-*): na **temat słowotwórczy**¹³ i **formant** (słowotwórczy), por. *kóz-ka*.

Temat słowotwórczy (np. *kóz-*) to "część bazy (= wyrazu podstawowego - wyjaśnienie A.D.), która weszła do derywatu (= wyrazu pochodnego - wyjaśnienie A.D.)" (ibidem) lub inaczej: "część derywatu wspólna z podstawą słowotwórczą"¹⁴ (*Gramatyka...*, s. 309), por. *czyta* → *przeczyta*: temat słowotwórczy - *czyta*, (*ma*) *długie włosy* → *długowłosy*: temat słowotwórczy *dług-*+*włosy*.

Formant słowotwórczy (krótko: formant), np. *-ka*, to "element różniący derywat od podstawy" (Grzegorzyczkowa, s. 17). Wyróżnia się cztery typy formantu:

- 1) **prefiks** (przedrostek), tj. afiks słowotwórczy wyodrębniany przed tematem słowotwórczym (np. *prze-* w *przeczyta*),
- 2) **sufiks** (przyrostek), tj. afiks słowotwórczy, wyodrębniony po temacie słowotwórczym, wraz z końcówką fleksyjną (np. *-ka* = *-k+-a* w *kózka*), nawet jeżeli końcówka jest morfem zerowym (por. *-ek* w *domek*: *-ek+-ø*),
- 3) **interfiks**, tj. afiks słowotwórczy w złożeniach (np. *-o-* w *długowłosy*),
- 4) **postfiks**, tj. afiks słowotwórczy wyodrębniany po końcówce fleksyjnej (np. *-ś* w *coś*, por. *czego-ś*, *czemu-ś* itd.).

Z powyższego rozróżnienia wynika, że **prefiksy**, **interfiksy** i **postfiksy** są zawsze realizacjami tylko **morfemów słowotwórczych**, natomiast **sufiks** może być realizacją (jednocześnie) morfemu słowotwórczego i morfemu fleksyjnego lub tylko morfemu słowotwórczego - tak jest w wyrazach pochodnych, będących realizacjami leksemów nieodmiennych (ale podzielnych morfologicznie), por. *dalek-o* (od: *dalek-i*).

Struktura wyrazu pochodnego (realizacji leksemu odmiennego) jest - jak się okazuje - dosyć skomplikowana. Próbą uporządkowania wiedzy o jej elementach (na przykładzie z jednym tylko z wyróżnionych wyżej typów formantu) jest poniższa tabela:

fleksja:	leksem	morfem leksykalny		morfem fleksyjny
	wyraz syntagmatyczny	temat fleksyjny		końcówka fleksyjna
słowotwórstwo:	leksem	morfem leksykalny wyrazu podstawowego	morfem słowotwórczy	morfem fleksyjny
	wyraz syntagmatyczny	temat słowotwórczy	formant słowotwórczy	
			afiks słowotwórczy	końcówka fleksyjna
przykład:	<i>kózka</i>	<i>kóz-</i>	<i>-k-</i>	<i>-a</i>

Morfem leksykalny wyrazów pochodnych, w strukturze których da się wyróżnić morf będący wykładnikiem morfemu słowotwórczego, jest **morfemem złożonym**. Składają się nań dwa morfemy:

- 1) morfem leksykalny wyrazu podstawowego (który też może być złożony - zależy to od stopnia pochodności rozpatrywanego leksemu, por. temat fleksyjny wyrazu *lodowcowy*: *lodowców-* = *lod-+ow-+c+ow*¹⁵),
- 2) morfem słowotwórczy.

Taki złożony morfem leksykalny można nazwać **morfemem pochodnym** (nazwa ta obejmuje jednakże też morfemy realizujące się w tematach fleksyjnych wyrazów pochodnych, w których brak afiksu słowotwórczego, zob. wyżej).

Morfem leksykalny wyrazu niepochodnego jest **morfemem pierwotnym** - jego realizacja w konkretnym wyrazie syntagmatycznym to **rdzeń** (różne jego allomorfy nazwać można **rdzeniami obocznymi**).

Rdzeń wyrazu niepochodnego jest zatem tym samym elementem jego struktury, co **temat fleksyjny**. Rdzeń wyrazu pochodnego może być częścią tematu fleksyjnego (por. w wyrazie *kózka*: temat fleksyjny *kózk-*, rdzeń *kóz-*), może się też z nim pokrywać (por. w wyrazie *mięcho*: temat fleksyjny *mięch-*, rdzeń *mięch-*).

W strukturze wyrazu pochodnego oprócz wymienionych wyżej morfów (realizacji trzech morfemów: leksykalnego wyrazu podstawowego, słowotwórczego, fleksyjnego) może też występować morf pusty (zob. wyżej - p.3.1.), którym jest albo **afiks formotwórczy** (zob. wyżej - p. 3.1.), np. *-in-* w *mieszczan-in-ø* (w tym wypadku morf ten jest częścią formantu *-anin-*; *-in-* jest morfem "pustym" w takim sensie, że jemu samemu nie odpowiada w całości żaden morfem, *-in-* jest fragmentem wykładnika morfemu słowotwórczego), albo **konektyw**, czyli element łączący formant z tematem słowotwórczym (zob. *Gramatyka...*, s. 312), np. *-ij-* w *kong-ij-*

ski (konektyw może być “dodatni” - jak w podanym przykładzie - lub “ujemny”; za konektyw ujemny uznać można np. tzw. przyrostki fleksyjne w temacie czasu przeszłego czasownika jak *-a-* w *pisa-*, którego brak jest w temacie słowotwórczym *pis-* z wyrazu *pisarz*, gdzie formantem jest *-arz*).

Konektyw bywa też nazywany **interfiksem** (zob. op.cit., s. 516), a więc tak samo jak segment łączący dwie podstawy słowotwórcze w wyrazach złożonych. Warto by jednakże dążyć do uściślenia terminu *interfiks* i dlatego proponuję zawęzić jego zakres znaczeniowy tylko do formantu w złożeniach (zob. wyżej - typy formantu). Natomiast obydwie terminy - *konektyw* i *interfiks* - można określić wspólnym nadrzędnym mianem **intermorfów** (zob. op.cit., s. 514 i 516).

4. Definicja morfemu

Morfem jest elementem mniejszym od prostego znaku językowego, czyli wyrazu, rozumianego jako leksem. Zatem istotą morfemu - tak jak w wypadku wyrazu (zob. wyżej p. 2. artykułu) - jest połączenie formy oznaczającej i treści oznaczanej. Istnieją definicje morfemu uwypuklające jego formalną stronę. Według amerykańskiego słownika współczesnej lingwistyki “morfem to **powtarzająca się** (znacząca) **forma**, która z kolei nie może być drogą analizy rozłożona na mniejsze, powtarzające się (znaczące) formy” (zob. Mayenowa, s. 125 - podkreślenia A.D.), a w słowniku praskiej szkoły lingwistycznej morfem to “najmniejsza niepodzielna częśćka słowa, mająca związek pośredni lub bezpośredni ze znaczeniem” (zob. op.cit., s. 124). Niektóre definicje z kolei łączą płaszczyznę wyrażania z płaszczyzną treści w rozumieniu *morfemu*, nazywając tym terminem “element językowy złożony z **pewnego znaczenia** (zespołu funkcji językowych) i z sygnalizującego to znaczenie **ciągu jednostek płaszczyzny wyrażania**” (*Gramatyka...*, s. 38 - podkreślenia A.D.). Inne jeszcze ujęcia morfemu uznają go za “pewien zespół funkcji językowych: semantycznych i/lub syntaktycznych” (op.cit., s. 11) lub za najmniejszy, dalej niepodzielny element semantyczny (składający się jedynie z fonemów), który samodzielnie nie funkcjonuje ani semantycznie, ani syntaktycznie (por. Grzegorzczkova, s. 7). W tej ostatniej z przytoczonych definicji warto zwrócić uwagę na jej fragment umieszczony w nawiasie, w którym mowa jest o morfemie jako zespole fonemów: morfem nie rozkłada się dalej na części znaczące, jednakże daje się w nim wyróżnić elementy nieznaczące - fonemy (same nic nie znaczą, ale służą do odróżniania znaczeń).

Przyjmując wstępną definicję **morfemu** jako zespołu fonemów (zespołu nielinearnego!) można powołać się na jedną z uniwersalnych i powszechnie uznawanych cech języka, a mianowicie na jego **dwustopniowość** (termin Hocketta,

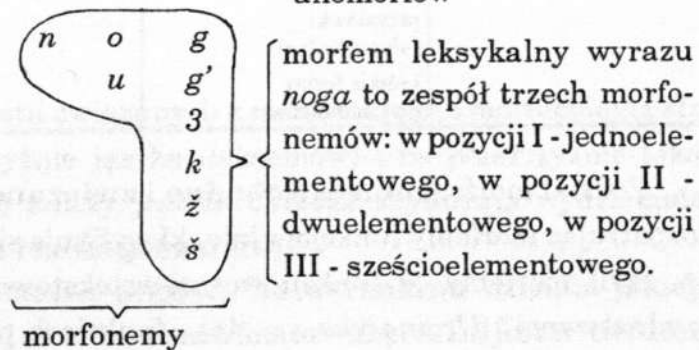
por. Lyons, s. 74). "Dwustopniowość języka oznacza, że ma on dwa poziomy organizacji strukturalnej: fonologiczny i gramatyczny, powiązane tym, że odcinki poziomu wyższego, czyli formy, składają się z odcinków poziomu niższego, czyli fonemów." (ibidem). Fonemy składające się na morfem to abstrakcyjna reprezentacja wszystkich tekstowych jego realizacji, inaczej mówiąc: inwariant fonologiczny danego morfemu (por. *Gramatyka...*, s. 41), ustalony na podstawie wszystkich allomorfów realizujących ten morfem.

Porównując allomorfy jakiegoś morfemu zbadamy, jakie różne ciągi głosek (a co za tym idzie: ciągi fonemów; fonemy - przypomnę - urzeczywistniają się w głoskach) są realizacjami tego morfemu (np. morfem leksykalny wyrazu *sen* realizowany jest przez allomorfy: (fonetycznie) *sen-*, *søn-*, *śń-*). W ten sposób da się ustalić, jakie fonemy reprezentowane są na poszczególnych pozycjach fonetycznych allomorfów (w rozpatrywanych przykładowo tekstowych wariantach morfemu leksykalnego wyrazu *sen* na kolejnych pozycjach realizowane są fonemy: na pozycji I - [s] lub [ś], na pozycji II - [e] lub [ø], na pozycji III - [n] lub [ń]). Zbiór fonemów występujących wymiennie w jednej i tej samej pozycji tego samego morfemu nosi nazwę **morf fonemu**, krótko: *morfonemu* (por. Milewski, s. 84). Ostatecznie zatem **morfem** da się zdefiniować jako **zespół morf fonemów** (zespół zbiorów fonemów), z którym wiąże się stałe znaczenie (funkcja lub zespół funkcji) (por. op.cit., s. 85).

A oto droga dochodzenia do takiej definicji na przykładzie morfemu leksykal-

nego wyrazu	<i>noga:</i>	
morfy	} {	
form		<i>nog-(-a)</i>
fleksyjnych		<i>nog'²-(-i)</i>
		<i>no3-(-e)</i>
		<i>nuk-(ø)</i>
morfy	} {	
wyrazów		<i>noż-(-n-y)</i>
pokrewnych		<i>(nuš-(-k-a))</i>

allomorfy → I II III - pozycje fonetyczne
allomorfów

5. Klasyfikacja morfemów

Przedstawiony wyżej opis elementów budowy wyrazu (w szerokim tego słowa znaczeniu) obejmuje przede wszystkim tzw. **morfemy związane** - nie funkcjonują one samodzielnie (nie mają swoich wykładników w postaci wyrazów syntagmatycznych jako całości).

Wyróżnia się dwa typy morfemów związanych:

- 1) **rdzenne**, tj. morfemy konstytuujące semantycznie formy gramatyczne i stanowiące ich strukturalne ośrodki, do których mogą być dołączone inne (nierdzenne) morfemy (por. *Gramatyka...*, s. 47),
- 2) **afiksalne**, tj. morfemy tworzące w połączeniu z morfemami rdzennymi (i ewentualnie z innymi morfemami afiksalnymi) struktury, których realizacjami są wyrazy syntagmatyczne (por. *ibidem*).

Spośród wymienionych wcześniej w artykule morfemów do **rdzennych** zaliczyć można **morfemy leksykalne**, natomiast do **afiksalnych - morfemy słowotwórcze i morfemy fleksyjne**, nie mające wykładników tekstowych w postaci odrębnych wyrazów.

Obok morfemów związanych funkcjonują w języku polskim jeszcze tzw. **morfemy swobodne**, inaczej: **luźne** (por. Milewski, s. 86-87). Należą do nich m.in. **leksemy niepodzielne morfologicznie** (stanowią same w sobie morfemy) oraz **morfemy fleksyjne**, realizujące się w samodzielnych odcinkach tekstu.

Jakie są tekstowe wykładniki tak sklasyfikowanych morfemów, pokazuje następująca tabela:

morfemy:	swobodne	związane	
		rdzenne	afiksalne
tekstowe realizacje morfemów:	przyimki spójniki	tematy fleksyjne	afiksy słowotwórcze
	modalizatory partykuły wykrzykniki przysłówki (niepochodne) krótkie formy przymiotników	tematy słowotwórcze	końcówki fleksyjne

Podział morfemów na **swobodne i związane** ma charakter dystrybucyjny. Rozpatrując morfemy funkcjonalnie, klasyfikuje się je na **morfemy gramatyczne**, czyli morfemy "o funkcji wewnątrztekstowej lub o kategoriałnej funkcji nominatywnej" (*Gramatyka...*, s. 48) - funkcjach polegających "na wskazywaniu

stosunków syntagmatycznych między elementami tekstu” lub wyrażaniu “wartości przybieranych przez jakąś istniejącą w języku kategorię morfologiczną” (ibidem), i **morfemy leksykalne** (zdefiniowane wyżej w p. 3.1.). Zarówno morfemy gramatyczne, jak i leksykalne, są swobodne lub związane.

A oto sklasyfikowane w ten sposób morfemy i ich tekstowe realizacje ujęte w tabelę:

morfemy:	leksykalne		gramatyczne	
	związane	swobodne	związane	swobodne
tekstowe realizacje morfemów:	tematy fleksyjne tematy słotwórcze	modalizatory partykuły wykrzykniki przysłówki (niepochodne) krótkie formy przymiotników	tematy fleksyjne słów posiłkowych końcówki fleksyjne	spójniki przyimki

W klasyfikacji tej (wśród nazw realizacji morfemów¹⁶) brak afiksów słotwórczych. Morfemy słotwórcze, których są one realizacjami, nie będąc morfemami leksykalnymi, mogą jednakże stanowić ich część (w morfemach leksykalnych pochodnych). Także wśród wykładników morfemów fleksyjnych znajdują się takie, które spełniają podobną rolę do afiksów słotwórczych (np. końcówki liczby mnogiej rzeczowników) lub wręcz spełniają funkcję słotwórczą (np. końcówki odrzeczownikowych przymiotników typu *człowieczy*), a niektóre realizacje morfemów słotwórczych z kolei zmieniają funkcje syntagmatyczne wyrazów bez zmiany ich znaczenia (np. formanty *-anie*, *-enie*, *-cie*, tworzące rzeczownikowe nazwy czynności, zob. wyżej - p. 3.2.). **Morfemy słotwórcze** można zatem traktować jako **morfemy gramatyczne**, które służą “wyrażaniu relacji funkcjonalnych zachodzących między różnymi leksemami” (op.cit., s. 49).

6. Zakończenie

Kończąc omawianie kwestii związanych z morfotaktyką i morfonologią struktur wyrazowych na płaszczyźnie języka (leksemów) i na płaszczyźnie tekstu (wyrazów syntagmatycznych) należy jeszcze określić kryterium wydzielenia - odpowiednio - morfemów i ich realizacji (morfów).

Za R. Grzegorzycową można przyjąć, “że warunkiem uznania jakiegoś elementu za morfem (w pewnej strukturze morfemów - dop. A.D.) jest stwierdzenie

jego wystąpienia w tym samym znaczeniu w innym połączeniu (w innej strukturze morfemów - dop. A.D.).” (Grzegorzczkowska, s. 13). Praktycznym zastosowaniem tak sformułowanego kryterium jest **metoda substytucji**, tj. zabieg podstawiania elementów (por. *ibidem*). Cytowana autorka stwierdza: “Jeżeli przez podstawianie (substytucję) elementu, jego wymianę, otrzymujemy zmianę znaczenia (całej struktury, w której wymiany się dokonuje - dop. A.D.), wówczas mamy do czynienia z elementem funkcjonalnym.” (op.cit., s. 12).

Tym funkcjonalnym elementem jest właśnie morfem, ale substytucji można dokonać w konkretnym wyrazie syntagmatycznym, którego strukturę stanowią morfy (one mogą podlegać zabiegowi wymiany). Zmianę znaczenia, o której mowa wyżej, należy rozumieć szeroko: jako zmianę znaczenia leksykalnego, np. w wyrazie *domek* w wyniku wymiany morfu *dom-* na *kot-* otrzymujemy wyraz *kotek*, a w wyniku wymiany morfu *-ek* na *-owy* - wyraz *domowy*, lub jako zmianę funkcji w wypowiedzeniu, por. w formie *domek* końcówka (morf zerowy) oznacza mianownik lp. lub biernik lp. i wyznacza wyrazowi *domek* funkcję podmiotu lub dopełnienia bliższego, zmiana tej końcówki na *-u* z jednoczesnym dodaniem przyimka *do* (*do domku* - miejscownik lp.) pociąga za sobą zmianę funkcji wyrazu *domek* - forma *do domku* może pełnić funkcję okolicznika (trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że morfemy, których wykładnikami są morfy wydzielone w podanych wyżej przykładach, spełniają stawiany przez R. Grzegorzczkowską warunek posiadania stałego znaczenia w różnych połączeniach: *dom-* oznacza to samo zarówno w leksemie *domek* jak i w leksemie *domowy*, *-ek* tak samo wyraża zdrobnienie w leksemie *domek* i w leksemie *kotek*, *-owy* oznacza najogólniej przynależność w leksemie *domowy* tak, jak np. w leksemie *bankowy*, morfem \emptyset wyraża kategorię mianownika lp. i wyznacza funkcję podmiotu różnym leksemom rzeczownikowym rodzaju męskiego, a morfemy *do* i *-u* - kategorię miejscownika lp. i funkcję okolicznika, por. *bank- \emptyset : do bank-u*).

Możliwe do wydzielenia morfy i morfemy mają w zależności od charakteru analizy (fleksyjna, słowotwórcza) różne nazwy, a często temu samemu elementowi - czy to w strukturze leksemu, czy też wyrazu syntagmatycznego - odpowiada kilka terminów. Podaję je - jako podsumowanie powyższego artykułu - w dwóch grupach odpowiadających dwóm rozpatrywanym płaszczyznom: języka i tekstu (w kolejności alfabetycznej w ramach każdej z grup):

1) terminy nazywające **morfemy**:

morfem afiksalny, morfem fleksyjny, morfem gramatyczny, morfem leksykalny, morfem nierdzenny, morfem pierwotny, morfem pochodny, morfem rdzenny, morfem słowotwórczy;

2) terminy nazywające **morfy**:

afiks formotwórczy, afiks słowotwórczy, afiks tematotwórczy, flektyw, formant

słowotwórczy, interfiks, intermorf, konektyw, końcówka fleksyjna, morf pusty, morf zerowy, pień, podstawa słowotwórcza, postfiks, prefiks, przedrostek, przyimek, przyrostek, rdzeń, sufiks, temat fleksyjny, temat słowotwórczy.

Terminy te (obok kilku innych - bardziej ogólnych - opisanych także w artykule, takich jak: *allomorf, morfem luźny, morfem swobodny, morfem związany, rdzeń oboczny*) wyjaśniam zwięźle w KRÓTKIM SŁOWNIKU TERMINÓW Z ZAKRESU MORFOTAKTYKI I MORFONOLOGII WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA POLSKIEGO (podane tam definicje różnią się w wielu wypadkach od cytowanych wyżej - pochodzących z prac, o których mowa była w p. 1. Uwagi wstępne), ilustrując go odpowiednimi przykładami (leksemy zapisuję wielkimi literami, wyrazy syntagmatyczne - małymi).

PRZYPISY

- ¹ Dokładniej zadanie to sprowadza się do ustalenia "zespołu funkcji językowych spełnianych przez dany wyraz w wypowiedzeniu" (op.cit., s. 11) i określenia "za pomocą jakich środków formalnych poszczególne funkcje są w tekście sygnalizowane" (ibidem). Morfologia nie bada zatem wyrazu izolowanego. Opisuje "sieci opozycji funkcjonalnych" między różnymi wyrazami danego języka oraz reguły "doboru formalnych środków sygnalizacji" tych opozycji (por. ibidem).
- ² Ze względu na ilość konkretnych form pojawiających się (mogących się pojawić) w tekście (tekstach) odpowiadających jednemu, tak rozumianemu, wyrazowi, można wyróżnić dwa typy leksemu. "Leksem, któremu odpowiada wieloelementowa klasa form gramatycznych, jest **leksemem odmiennym** (...). Leksem, któremu odpowiada jednoelementowa klasa form gramatycznych, jest **leksemem nieodmiennym**, (...)" (*Gramatyka...*, s. 26 - podkreślenia A.D.).
- ³ Przez *formę* wyrazu, a także przez *formę fleksyjną* czy też *formę gramatyczną* (terminy te pojawiają się w dalszej części artykułu i będą się powtarzać w przytaczanych definicjach oraz w moim tekście) rozumiem kompleks dźwiękowy lub graficzny, spełniający jednocześnie lub każdą z osobna następujące funkcje: odsyłanie do zjawisk rzeczywistości i/lub znamionowanie relacji gramatycznych (w wypadku spełniania obu funkcji przez jedną formę, każdą z nich wypełnia odpowiednia część tak rozumianego kompleksu; o strukturze formy wyrazowej zob. w dalszej części artykułu). Inaczej mówiąc - forma to postać wyrazu.
- ⁴ Paradygmat reprezentowany jest, np. w słownikach, przez jedną wyróżnioną formę (por. forma mianownika w wypadku rzeczowników czy forma bezokolicznika w wypadku czasowników), nazywaną **wyrazem hasłowym** (por. Tokarski, s. 17). J. Lyons mówi o **formie hasłowej wyrazu**, tj. formie, "której używa się umownie jako jego nazwy w podstawowych słownikach i gramatykach danego języka." (Lyons, s. 23), dodając, że "(...) forma hasłowa jest tylko jedną z form leksemu (...)" (ibidem).

- ⁵ Termin ten, podobnie jak *słowo* czy *wypowiednik* jest stosowany także jako synonim wyrazu *tekstowego* (por. *ibidem*).
- ⁶ Według Lyonsa "(...) leksemami są wyrazy i grupy wyrazów wymieniane w słownikach jako oddzielne hasła." (Lyons, s. 26).
- ⁷ Przedmiotem morfotaktyki są leksemy podzielne linearnie na określoną liczbę segmentów morfologicznych (por. *Gramatyka...*, s. 513), a więc tylko takie leksemy będą tematem dalszych, szczegółowych rozważań, w realizacjach których da się obok rdzenia (tj. tej części wyrazu syntagmatycznego, z którą wiąże się najogólniejsze jego znaczenie i która jest dalej niepodzielna na mniejsze części znaczeniowe) wydzielić minimalnie **końcówkę fleksyjną**, np. *wod-a*, albo **afiks słowotwórczy**, np. *pisa-ć* (por. *op.cit.*, s. 521) - terminy te zostaną wyjaśnione w dalszej kolejności.
- ⁸ Allomorfy definiowane są jako różne "morfy odpowiadające jednemu morfemowi" albo krótko "warianty morfemu" (*op.cit.*, s. 39), choć wydaje się, że trzeba by tutaj dodać określenie **tekstowe** (tekstowe warianty morfemu). Aby odnaleźć wszystkie allomorfy odpowiadające jednemu morfemowi często nie wystarcza zbadać paradygmat danego wyrazu, ale trzeba przyrzeć się paradygmatom wyrazów należących do tej samej rodziny wyrazów (związanych wspólnym elementem formalno-semantycznym) - wykryć wspólną (formalnie) część tych paradygmatów. Tak jest w wypadku morfów będących rdzeniami (zob. przypis poprzedni), np. w fonetycznym zapisie paradygmatu wyrazu *droga* ujawniają się następujące allomorfy jego rdzenia: *drog-*, *drog'*-, *dro3-*, *druk-*. Inne realizacje wyrażanego nimi morfemu odnajdziemy w formach fleksyjnych np. wyrazu *dróżka* (por. *druš-*, *druž-*).
- ⁹ Morfem fleksyjny można też rozumieć jako morfem wyrażający "relacje między formami fleksyjnymi tego samego leksemu" (*op.cit.*, s. 49). Definicja ta jednakże nie jest zbyt jasna, a jej autor nie tłumaczy bliżej, co rozumie przez owe "relacje między formami fleksyjnymi".
- ¹⁰ W podanych tam (dla ilustracji problemu doboru końcówek fleksyjnych w zależności od grupy spółgłoskowej w wygłosie tematu) m.in. formach stopnia wyższego przymiotnika trudno uznać morfy *-szy* i *-ejszy* za elementy fleksyjne, końcówką w obu wypadkach jest tylko *-y-* (*-szy* i *-ejszy* uznają za morfy o funkcji słowotwórczej).
- ¹¹ Mówiąc o znaczeniu, mam na myśli powszechne (potoczne) rozumienie danego leksemu (co ma się na myśli, kiedy słyszy się, mówi lub czyta jakiś wyraz).
- ¹² Nie chodzi tu o pochodność genetyczną między wyrazami (nie o to, że wyraz pochodny został w pewnym momencie rozwoju języka utworzony od wyrazu podstawowego). Mówię o pochodności w ujęciu synchronicznym, gdy wyrazy historycznie podstawowe i pochodne funkcjonują obok siebie niezależnie, ale można ustalić między nimi "wzajemne relacje formalno-semantyczne" (por. Grzegorzyczkowa, s. 14).
Ze stanowiska synchronicznego lepiej być może byłoby mówić o wyrazie pochodnym jako **motywowanym** lub **fundowanym** (por. *ibidem*): "w jego formie zawarta jest forma wyrazu bazy (jego temat fleksyjny) oraz w znaczeniu musi być zawarte znaczenie wyrazu bazy" (*op.cit.* s. 15).

- 13 *Temat słowotwórczy* nazywany jest też *pniem* (termin Gaertnera, por. op.cit., s. 309) lub *podstawą słowotwórczą* (termin Laskowskiego, por. Grzegorzczkova, s. 16). Ta ostatnia nazwa upowszechniła się w praktyce szkolnej.
- 14 W tej definicji termin *podstawa słowotwórcza* oznacza wyraz *podstawowy*. W tym znaczeniu użyty jest w dalej cytowanej definicji *formantu* (w postaci skróconej: *podstawa*).
- 15 Wyraz *lodowcowy* można umotywić wyrazem *lodowiec* (*lodowiec* + *-ow-* = *lodowc-* (zmiana allomorfu) + *-ow-* + *-y*). Ten z kolei jest również wyrazem pochodnym w stosunku do *lodowy* (*lodow-* + *-ec-* = *lodow'* (zmiana allomorfu) + *-ec-* + \emptyset), który jest fundowany przez wyraz *lód* (*lód* + *-ow-* = *lod-* (zmiana allomorfu) + *-ow-* + *-y*).
- 16 Niektóre z tych nazw, jak *spójniki*, *przyimki*, *modalizatory*, *partykuły*, *wykrzykniki*, *przysłówki*, *przymiotniki*, są jednocześnie nazwami jednostek języka - klas leksemów (uwaga ta dotyczy także tabeli poprzedniej). Brak w ich wypadku - w tradycji gramatyki opisowej - rozróżnienia terminologicznego między elementami tekstu a odpowiadającymi im elementami systemu.

WYKAZ CYTOWANYCH PRAC

Dunaj

Dunaj B.: *Zarys morfonologii współczesnej polszczyzny*, Kraków 1979

Gramatyka...

Gramatyka współczesnego języka polskiego, t. II Morfologia pod red.

R. Grzegorzczkovej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1984

Grzegorzczkowa

Grzegorzczkowa R.: *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*,
Warszawa 1984

Kreja

Kreja B.: *Z morfologii i morfotaktyki współczesnej polszczyzny*, Wrocław 1989

Lipińska, Saloni

Lipińska H., Saloni Z.: *Pojęcia odpowiadające terminowi wyraz w nauczaniu
szkolnym*, W: *Polonistyka* nr 2/1982

Lyons

Lyons J.: *Semantyka, t. 1.*, przełożył A. Weinsberg, Warszawa 1984

Mayenowa

Mayenowa M.R.: *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, Wrocław 1978

Milewski

Milewski T.: *Językoznawstwo*, Warszawa 1976

Polański

Polański K.: *Składnia zdania złożonego w języku górnołużyckim*, Wrocław
1967

Tokarski

Tokarski J.: *Fleksja polska*, Warszawa 1973

KRÓTKI SŁOWNIK TERMINÓW Z ZAKRESU MORFOTAKTYKI I MORFONOLOGII WSPÓŁCZESNEGO JEZYKA POLSKIEGO

afiks formotwórczy

zob. afiks tematotwórczy

afiks słowotwórczy

element struktury wyrazu syntagmatycznego pochodnego, morf będący realizacją morfemu słowotwórczego, formalny wykładnik nacechowania semantycznego,
np. /kóz/ k /a/

afiks tematotwórczy

morf (w niektórych wypadkach morf pusty) rozszerzający temat fleksyjny,
np. /dwoj/ q /a/ /por. z *dwoje*/

allomorf

morf - tekstowy wariant morfemu,
jedna z możliwych (różniących się kształtem fonetycznym) realizacji jakiegoś morfemu,
np. nog/ a/, nodz/ e/, noź/ ka/ /nog-, nodz-, noź- to allomorfy morfemu NOG-/

flektyw

morf lub zespół morfów - wykładnik kategorii gramatycznych w wyrazie syntagmatycznym,
np. do / dom / u, będ-e / pisa / ł-a

formant słowotwórczy

element struktury wyrazu syntagmatycznego pochodnego różniący ten wyraz od tematu fleksyjnego wyrazu syntagmatycznego podstawowego,
morf będący afiksem słowotwórczym lub zawierający afiks słowotwórczy, a w niektórych wypadkach morf będący prymarnie końcówką fleksyjną,
np. /kózk/ ka, prze / czyta /, /człowiecz/ y

interfiks

afiks słowotwórczy łączący dwa tematy słowotwórcze, np. /dług/ o /włosy/

intermorf

morf występujący w strukturze wyrazu syntagmatycznego pochodnego zawsze między dwoma innymi morfami w funkcji afiksu słowotwórczego (zob. interfiks)

lub w funkcji konektywu

konektyw

morf pusty łączący formant z tematem słowotwórczym, np. /kong/ij/ski/

końcówka fleksyjna

morf będący wykładnikiem kategorii gramatycznych w wyrazie syntagmatycznym odmiennym, wyznaczający jednocześnie pozycję tego wyrazu w wypowiedzeniu (zajmuje miejsce po temacie fleksyjnym, z którym najczęściej jest ściśle związany),

np. /nog/a, /nóżk/a

morf

każdy element struktury wyrazu syntagmatycznego,

np. *koz-a, kóz-ka, kózk-a, kóz-ka*

morfem

każdy element struktury leksemu,

np. *NOG-A, NUŠK-A, NUŠ-K-A*,

zespół morfofonemów (zob. morfofonem)

morfem afiksalny

morfem współtworzący z morfemem rdzennym (i ewentualnie z innymi morfemami afiksalnymi) strukturę leksemu podzielonego morfologicznie,

np. /*NUŠ*/-*K-A*

morfem fleksyjny

morfem wyrażający pewne kategorie gramatyczne i wyznaczający pozycję (funkcję) syntaktyczną morfemu leksykalnego,

np. /*NUŠ-K*/-*A*

morfem gramatyczny

morfem fleksyjny lub morfem słowotwórczy, a także morfem będący spójnikiem,

np. /*NUŠ*/-*K-A*/, /*NUŠ-K*/-*A*

morfem leksykalny

morfem o funkcji symbolicznej (odsyła do zjawisk rzeczywistości),

np. *NUŠ*-/*K-A*/

morfem luźny

zob. morfem swobodny

morfem nierdzenny

zob. morfem afiksalny

morfem pierwotny

morfem leksykalny rdzenny,

morfem niemotywowany (nie jest strukturą morfemów), niefundowany (nie ma morfemu leksykalnego, który stanowiłby jego podstawę formalną i semantyczną), nienacechowany semantycznie w stosunku do innego morfemu leksykalnego, np. KOZ-/A/, ČYT-/A/**morfem pochodny**

morfem leksykalny złożony z morfemu rdzennego i morfemu/-ów/ słowotwórczego/-ych/,

morfem motywowany (struktura morfemów), fundowany (istnieje morfem leksykalny, który stanowi jego podstawę formalną i semantyczną), nacechowany semantycznie w stosunku do innego morfemu leksykalnego, np. KUS-K-/A/, PŠE-ČYT-/A/**morfem rdzenny**

strukturalny i semantyczny ośrodek leksemu,

np. /PŠE/-ČYT-/A^{NE}/**morfem słowotwórczy**element struktury morfemu leksykalnego pochodnego, będący wykładnikiem jego nacechowania semantycznego (czasami tylko formalnego), np. /KUS/-K-/A/**morfem swobodny**

morfem luźny, nie tworzy ciągłej struktury z innymi morfemami;

np. DO /DOM-U/, /ŠM'EJ-E /ŠE**morfem związany**

morfem funkcjonujący obligatoryjnie tylko w ciągłej strukturze morfemów,

np. /DO DOM-/U, /DO/ DOM-U/**morf homonimiczny**

realizacja jakiegoś morfemu identyczna formalnie z realizacją innego morfemu,

np. /KOZ-/Δ i ČYT-/Δ

morfofonem

zbiór wymiennych fonemów w jednej i tej samej pozycji tego samego morfemu,

np. /NO/G-/A/, /NO/G'-/I/, /NO/ʒ-/E/, /NU/K-/Ø/, /NO/Ž-/N-Y/,

/NU/Š-/K-A/;

/N/Q/G-A/, /N/U/K-Ø/

morfonem

zob. morfofonem

morf pusty

morf, któremu nie odpowiada (w płaszczyźnie języka) żaden morfem (w ogóle albo

jako całość),

np. /bi/ ł /ny

morf zerowy

końcówka fleksyjna pod postacią zera morfologicznego (nie ujawnia się w jakiejś formie wyrazu syntagmatycznego),

np. /kot/ ø

pień

zob. temat słowotwórczy

podstawa słowotwórcza

zob. temat słowotwórczy

postfiks

afiks słowotwórczy występujący po końcówce fleksyjnej w wyrazie syntagmatycznym pochodnym (morf swobodny albo związany),

np. /co/ ś

prefiks

afiks słowotwórczy występujący przed tematem słowotwórczym, z którym tworzy strukturę ciągłą,

np. prze /czyta/

przedrostek

zob. prefiks

przyimek

morf będący wykładnikiem stosunku syntaktycznego między wyrazami syntagmatycznymi, luźno związany (nie tworzy struktury ciągłej) z tematem fleksyjnym wyrazu syntagmatycznego, występującego po nim,

np. do / domu /

rdzeń

najmniejszy, dalej niepodzielny morf w strukturze wyrazu syntagmatycznego, wykładnik morfemu leksykalnego rdzennego,

np. nog / a /, nóz / ka /

rdzeń oboczny

jeden z allomorfów rdzenia,

np. sen, śni / ć /, / przy / sn / qć / (sen-, śń-, sn- to rdzenie oboczne)

sufiks

formant słowotwórczy będący morfem złożonym z afiksu słowotwórczego i końcówki fleksyjnej albo będący tylko afiksem słowotwórczym lub końcówką fleksyjną,

np. / kóz / k-a /, / dom / ek /, / dalek / o /, / człowiecz / y

temat fleksyjny

morf wspólny dla wszystkich form fleksyjnych wyrazu syntagmatycznego, wykładnik morfemu leksykalnego tego wyrazu,

np. nog / a /, nog / ę /, nog / ami /

temat słowotwórczy

morf będący częścią wyrazu podstawowego (jego tematem fleksyjnym) wchodząca do struktury wyrazu pochodnego (często jako allomorf tematu fleksyjnego wyrazu podstawowego),

wspólny element struktury wyrazu podstawowego i struktury wyrazu pochodnego; pień, podstawa słowotwórcza,

np. kóz / ka / | ← koz / a /

Резюме

Эта пропедевтическая статья есть направленная прежде всего к студентом польской филологии, однако она есть каким-то дидактическим предложением. Сначала автор проситировав дефиниции разделов морфологии: морфотаксиса, морфонологии, флексии, словообразования (1. часть). Потом (2. часть) старается сформулировать слово - абстрактный знак языка (лексема) и - конкретный сегмент текста (синтагматическое слово). В 3. части были описаны элементы структуры лексем (морфемы) и синтагматических слов (морфы) с точки зрения флексии (флективная тема + окончание, например: *nóżk-a*) и с точки зрения словообразования (корень формант: приставка или суффикс, например: *nóż-ka*, тоже другие морфы). В 4. части автор определяет морфемы, а в 5. - представляет классификацию морфем. В окончании статьи (6. части) был определён метод выделения морфем и морф. К статье автор присоединяет КОРОТКИЙ СЛОВАРЬ ТЕРМИНОВ С КРУГА МОРФОТАКСИСА И МОРФОНОЛОГИИ СОВРЕМЕННОГО ПОЛЬСКОГО ЯЗЫКА.